

УДК 81'373.6

СЛОВ'ЯНСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ. ДЕМОНОЛОГІЯ. IV (ПСЛ. **KUKUMORA*, **KYKUMORA*)

Олександр ІВАНЕНКО

*Інститут української мови НАН України,
відділ ономастики,
вул. Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001,
e-mail: alex.ivanenko@mail.ru*

У статті розглянуто походження праслов'янських широко відомих у східних слов'ян міфонімів **kukumora*, **kykumora* з погляду семантики та словотвору.

Ключові слова: етимологія, семантична реконструкція.

Винесені в підзаголовок композити відомі в слов'янському (головно в східнослов'янському) етнокультурному просторі. Проте досі однозначної етимології ані **kukumora*, ані **kykumora* не мають. У цьому плані симптоматична ремарка М. Фасмера (повторена згодом в “Етимологічному словнику слов'янських мов” за редакцією О. М. Трубачова) щодо невизначеності семантики першого елемента псл. **kykumora* [10, т. II, с. 231; 11, вип. 13, с. 261].

В усіх джерелах перший компонент пов'язується з псл. **kouk-* [9, т. V, с. 252 з літературою] і далі з і.-с. **keuk-* / **kouk-* зі значенням ‘вигинати, викривляти; загнуте’ [11, вип. 13, с. 261]. Псл. **kukumora* як похідне від давнього балто-слов'янського кореня *kik-* / *kyk-* / *kyk-* зі значенням горбатості, скрюченості (застарілий погляд про гіпотетичну балто-слов'янську єдність, якого в сучасному мовознавстві дотримуються хіба що деякі балтисти. – *О.І.*) та *mora* < *mor* ‘смерть’, визначає О. Є. Левкієвська [3, с. 259]. Однак, якщо пильніше придивитися до цієї лексеми, ретельного пояснення потребують обидва її складники.

Передусім повз увагу попередніх дослідників промайнув той важливий факт, що в сучасних слов'янських мовах міфоніми-континуанти обох складників (псл. **kukъ* / **kuka*, **kykъ* / **kyka*, **kъkъ* та **mora*) побутують як цілком самостійні слова. Інакше кажучи, для поєднання обох слів на позначення вихідців із “того” світу мали бути певні причини, що коріняться передусім у семантиці компонента **mora*, який потребував уточнення.

Імовірно, на час створення композита псл. **mora* сприймалося вже не як душа померлого або привид, який лякає чи душить людину уві сні, а як потойбічна, проте, здається, цілком матеріальна істота, що мучила чи вбивала людей. Зазначимо, що закріплена за **mora* семантика ‘привид’, ‘мара’, ‘нічний жах’ тощо [11, вип. 19, с. 211–214] більше пасує псл. **mara*, континуанти якого в різних слов'янських мовах можуть відбивати вже доволі пізній перехід *a* > *o* або ж бути наслідком сплутування слів *mora* та *mara*.

Натомість у плані загальної семантики нам видається правомірним розглядати псл. **mora* у зв'язку з семантикою 'нерухомий', 'ставати нерухомим' etc., пор., наприклад, укр. *завмерти*, рос. *обмирать*. У цьому плані показова думка В. І. Казанскене про генетичну спорідненість і.-с. **mōr-* 'стояча вода' та 'смерть' [4, с. 324–325] – всупереч пропонуваному Ю. Покорним та прийнятому П. Скоком зв'язку *mora* з **mer-* 'терти, розтирати' [14, т. 1, с. 735–737; 15, т. II, с. 454].

Процес формування семантики псл. **mora* можна представити у такій послідовності.

1. Псл. **mora* традиційно розглядають як утворення з аблаутом *o : e* від **merti* 'помирати природним шляхом, "своєю" смертю'. Усе в семантиці слова свідчить про тривалий, розтягнутий у часі процес. Отже, первісно **mora* – це душа людини (померлої, найімовірніше, "своєю" смертю), яка й справді могла уявлятися як привид.

2. Під впливом семантики **mora* 'душа померлого (своєю смертю)' певним чином могла змінитися й семантика дієслова **moriti*, яке стало означати 'доводити до смерті, зводити зі світу' = 'морити'. Пізніше **mora* стало сприйматись як похідне від **moriti* 'доводити до смерті', тобто як **mora* 'та, що зводить зі світу' – пор. щодо семантики рос. *заморить, уморить* тощо.

3. Водночас відбувалася й еволюція зовнішнього образу мори: **mora* – образ ефемерного створіння, привида (душі померлої людини), дедалі більше набуває людських рис, рис жінки, старої, домовика. Семантика ж 'привид' у сучасних слов'янських мовах підтримується, очевидно, сплутуванням континуантів псл. **mora* з континуантами **mara*, які в західнослов'янських мовах мають наголос на першому складі – на відміну від східнослов'янських, зокрема українських, континуантів, – пор., напр., укр. (гуцул.) *марá* [6, т. 3, с. 179].

Відтак є всі підстави виділяти I **mora* 'душа померлої "своєю" смертю людини' < **merti* та II **mora* 'яка зводить зі світу' ~ **moriti* 'зводити зі світу, повільно вбивати'.

Набагато більше труднощів для етимологізації псл. **kukumora*, **кукумора* завдає виокремлення з-поміж багатьох значень псл. **кукь* / **кука*, **кукь* / **кука* (а також **кькь*) одного, найприйнятнішого, яке б задовільно пояснювало появу обох композитів. Утім аналіз масиву слов'янських континуантів і.-с. **keu-k-* / **kou-k-* виявляє систему певних відношень, зумовлену, крім суто лінгвальних чинників, безперечним впливом міфологічного мислення.

Такий спосіб мислення засвідчують відновлювані В. М. Топоровим пруські міфоніми **kuke*, **kuks*: ad vadum Serie, qui с u с k o ab indigenis nominatur [про різновид мілин, які місцеві жителі називають с u с k o. – *O.I.*]; k u k e oder с h u с u m brast, of Deutch, desh Teufels durchfahrt. Останні співвідносяться зі слов'янським та германським, матеріалом. Автор також припускає, що вони могли означати щось на зразок *genius loci*, володарів певної місцини, її покровителів і, можливо, мати зв'язок із підземним світом, оскільки самі ці істоти певною мірою споріднені з карликами, кобольдами. Сюди ж кашуб. *kuka* 'злий дух, який дається чарівницею людям w ро́zwіenіe', рос. діал. *ку́ка* 'щезник (рос. леший), що живе в лазні', *кукán* 'міфічна істота, що живе в калюжах, болотах' [9, т. V, с. 252]. Отже, є певні підстави зараховувати міфоніми з основою **kuk-* і т. ін. до нижнього світу.

Зведений воедино російським етимологом матеріал, очевидний зв'язок якого з потойбічним світом змушує нас визначати первісну семантику слов'янського географічного терміна **kukъ*, **kuka* як 1) 'щось вигнуте' > 'горб' > 'могильний курган, горб, насип' > 'могила взагалі'; 2) 'болото' < '(заболочена) долина, западина' < 'щось вигнуте' < 'гнути, викривляти' – наслідок розвитку ідеї кривизни, властивої і.-є. **keu-k-* / **kou-k-*.

Сюди ж зарахуємо й **I *kukъ**: с.-х. діал. *куко* 'людина маленька на зріст', слвн. *kūk* 'горб, бугор', етимологічно тотожне **kuka* [11, вип. 13, с. 94]. Ідею вигнутості, кривизни також маніфестують: болг. *кука* 'гак (дерев'яний чи залізний)', 'клубок прядива; плужний ніж', макед. *кука* 'поворот ріки', 'вигин ріки', с.-х. *кука* 'вигин, поворот', рос. *кука* 'кулак' ~ **kuka* [11, вип. 13, с. 86–87].

Схожу семантику засвідчують і континуанти псл. ***кукъ**: с.-х. *кйк*, *кйк* 'гостра гірська вершина, бескид', *Кйк* – топонім, рос. діал. *кйк* 'хутряна облямівка', 'княх кукурудзи'. Йому етимологічно тотожне псл. ***кука** [11, вип. 13, с. 261]: укр. діал. *кйчка* 'земляний горб', 'пасмо соломи або очерету для покриття даху' [2, т. 2, с. 431], с.-х. *кйка* 'коса (волосся), пасмо волосся; колос; маківка, голова', діал. *кйка* 'пук волосся; потилиця', чеськ. *kikatý* 'обламаний, тупий', рос. діал. *кйка* 'ніс судна', а також залишки апелятивної бази в д.-луж. топонімах *Kik*, *der Kick* та ін., пов'язане з **kuka*, **къкъ* [11, вип. 13, с. 259, 261]¹.

Значення 'болото' псл. **кукъ* / **кука*, як і **кйкъ* / **кука* могли отримати іншим шляхом, від назви купини на болоті і означати 'купинясте болото, болото з купинами'. Хоча, найімовірніше, ми маємо справу зі збігом семантики генетично споріднених слів. Пор., наприклад, блр. діал. *кйч* 'купина; купиння з осоки дернистої *Carex caespitola* на низовинних болотах, у вільшняках, заболочених хмизняках', *кйчка* 'смельний корч', *кйчоўнік* 'місце, вкрите твердими купинами на болоті, на сіножатних луговинах' [12, с. 354].

Утім, численні приклади звуконаслідування (див. далі), дозволяють витлумачувати географічний термін і як слово звуконаслідувального походження. Адже відомо, що болота, наприклад торф'яні, час від часу можуть видавати різні звуки (ч в а к а т и, х л ю п а т и тощо). У випадку з ГТ *кук*, *кйк* ці звуки чимось могли нагадувати к р и к, в и г у к чи якийсь інший схожий звук, пор.: (сиб., волог.) *кйкатъ* 'гикнути', 'кричати (про птахів)': *Кйчет*, *гйчет лебедь белая*; (арханг., біломор., колим.) 'кричати, понукати тварину, нукати' тощо, *кйкатъ* 'голосити, оплакувати' [7, вип. 13, с. 205]. Вдалий приклад уживання континуантів **кук-* для номінації саме гідрооб'єктів убачаємо в рос. діал. (олон.) *кйк* 'ручай' [там само]. Але в будь-якому випадку перший елемент досліджуваних композитів – псл. **кук-* / **кук-* слід пов'язувати з болотом як із основним, "вихідним" місцем існування *ку(и)ку(и)мор*.

Отже, слов'янські композити **kukumora*, **кукумора* утворені за допомогою складання іменникових основ й означали 'болотяна мора' – пор. відомий рос. вислів

¹ Сюди ж зарахуємо споріднене чергуванням голосних ***къка**: слвн. *kêka* ж. 'густе, часте волосся на голові', 'людина, яка ходить зіщулившись' [11, вип. 13, с. 177].

кикимора болотная, де ад'єктивний компонент заступив із часом десемантизований у складі композита компонент **kuk-*, **кук-* на позначення болота.

Псл. **kukumora*: реконструюється на основі пол. **kukumora* 'привид, кошмар'. Розглядається як "складання не зовсім ясного (експресивного?) елемента **kuku* та **mora* ... ср. **кукумора*" із покликанням на: [10, т. II, с. 231; 11, вип. 13, с. 94]. Оскільки реконструкція ґрунтується на єдиному факті, сполучний голосний *-и-* можна розглядати як результат переходу *o > u* після задньоязикового вже у пізніший час. Окрім того, він може бути й формою родового відміну **кукъ*.

Праслов'янське **kukumora* можна пов'язувати чергуванням із **кукымора*: чеськ., слвц. *Кукумора* 'домовик у давніх слов'ян', польск. діал. *kikimora*, *kicimora* 'привид', рос. діал. *кикі́мора* 'домовик, який грається уночі з прядивом', а також значення 'опудало, страховище', блр. *кікімо́ра* 'некрасива жінка' й т. ін. Слово кваліфіковано як композит із другим компонентом **mora*, "тоді як перший компонент дещо затемнений (можливо, через мотиви табу, що в називанні надприродної сили не дивує): до **кука*...? чи до дієслова **кукати*...?" [11, вип. 13, с. 261–262].

На наш погляд, перший компонент псл. *кукумора* цікаво розглядати як утворення з основою на **ū-* (< **keūk-ū-* / **koūk-ū-*?): пор. псл. *bry* 'брова', **кату* 'камінь', **кру* 'кров' [11, вип. 3, с. 64, вип. 9, с. 138, вип. 13, с. 68] тощо. Водночас псл. *кукумора* може бути результатом фонетичного переоформлення первісного **кукотора* за аналогією до **кукумора*. Також під впливом табуізації потойбічних реалій (можливо, **кука* означало ще й певну потойбічну істоту?) форма могла зазнати деформацій, коли важливо було відійти, "відштовхнутися" від первинних і з якихось причин страшних для людини назв **кукъ*, **кука*.

Наявні в різних етнографічних та лексикографічних джерелах численні описи зовнішності, поведінки та роду занять *кукумори*, *кикимори* як маленької чи згорбленої істоти (переважно жінки), яка чимось бряжчить (наприклад хатнім начинням) у запічку або щось плете, пов'язані з іншими і, очевидно, набагато ширше вживаними словами, які мали прозорі й звичні, зрозумілі мовцям значення.

Найповніше образ цих міфологічних істот (здебільшого *кикимор*) "виписаний" у російських говорах. Саму *кикимору* пов'язують не лише з болотами, але й з лісом і навіть із житлом, наділяючи рисами домовика: 1) у рос. діал. (яросл.) *кикиморка* 'лихоманка' [7, вип. 13, с. 205] чітко простежується опосередкований зв'язок *кикимори* з болотом (пор., напр., термін *болотяна лихоманка*); 2) не потребує коментарів семантика рос. діал. (сиб.) *кикиморка*, *ж* 'лісова кикимора, лішачиха' [7, вип. 13, с. 205]; 3) рос. діал. *кикимора*, *ч* та *ж* 'про людину, яка весь час сидить удома за роботою, особливо за прядінням, домосід, відлюдько' [7, вип. 13, с. 205] вдало характеризує поведінку істоти, з якою часто ототожнюють людину. Чіткіше уявлення про "денотат" дає наведений далі матеріал.

З о в н і ш н і о з н а к и названих слов'янських міфоістот мотивовані значенням кривизни, властивим континуантам **kuk-*, **кук-*: с.-х. діал. *куко* 'людина маленька на зріст' [11, вип. 13, с. 94], слвн. *кука* 'злий дух', 'сум, печаль', рос. *кука* 'щезник (рос. леший), який жив в лазні', блр. *кука* 'щось страшне, яке живе у темряві, чим лякають дітей', пов'язані, очевидно, з д.-інд. *kucāti* 'зіщулюватися, скарлючитися', гот. *hauhs* 'високий', лит. *kaiškas* 'шишка', а також, можливо,

‘домовик, дух, карлик, гном’ ~ і.-є. **keu-k-* / **kou-k-* ‘вигинати, викривляти; загнуте’ [11, вип. 13, с. 86–87].

В и д а в а н н я р і з н и х з в у к і в, г р а з х а т н і м н а ч и н н я м тощо, характерні здебільшого для поведінки домовиків та іншої хатньої нечисті, було перенесене й на *кукумору*, *кикимору*. Очевидно, схожі звуки відбиті в континуантах псл. I **kukati*: с.-х. *кўкати* ‘стогнати, видавати звуки скорботи, болю, суму; кувати; оплакувати’, ст.-пол. *kukać* ‘кувати; благати, скаржитися’, рос. діал. *кўкать* ‘давати знати про щось голосом’, ‘кликати’, ‘горювати, тужити’ тощо [11, вип. 13, с. 89].

Сюди ж зараховуємо й рефлексі звуконаслідувального псл. **kukati*: д.-р. *кыкати*, *кикати* ‘кричати’ [8, т. I, с. 1418], укр. *кикати* ‘кувати’, ‘тихо, нерозбірливо говорити’, болг. діал. *кїкам* ‘кукурукати (про півня)’, слвн. *kikati* ‘хрипіти; хихотіти’, рос. *кыкати*, *кикати* ‘окликати, кричати’, діал. ‘кричати (про птахів)’, ‘розсміятися вголос’, ‘лементувати, голосити, плакати (про наречену)’ та ін. [11, вип. 13, с. 260], болг. *кыкотяся* ‘сміюся’ [1, т. 2, с. 439]. Результат звуконаслідування вбачають і в с.-х. діал. *кук* ‘зозуля’, чеськ. *kuk* ‘спів зозулі’ ~ II **kukъ* [11, вип. 13, с. 94].

П л е т і н н я ч о г о с ь, як одне з типових занять *кикимори*, також слід пов’язувати з ідеєю ‘кривити’ або ‘щось вигнуте’, відбитою у своєрідний спосіб в семантиці ‘плести, заплітати’, ‘щось заплетене’ і т. ін., пор. болг. *кїка* ‘хохол’ [1, т. 2, с. 439], хорв. (далм., герцегов.) *kika* ‘коса, зазвичай довга й неохайна’, *kike* ‘коса’, *kikaš* ‘довговолоса людина’ [13, с. 162], с.-х. *кїка* ‘коса, косичка (про волосся)’, с.-х. *кикав* ‘який має косичку, косу; з косою’, с.-х. перен. ‘чубатий’ [5, с. 325]. Тому одним з імовірних значень псл. **kukati* можна вважати ‘плести, заплітати’, розглядаючи його як конкретну реалізацію семантики ‘гнути, кривити’².

Сукупний аналіз матеріалу, спроба його диференціації за семантичною ознакою дозволяють:

1. Чітко розмежувати псл. **mora* на I **mora* ‘душа померлої “своєю” смертю людини’ та II **mora* ‘яка зводить зі світу’.

2. Розрізнити для слов’янських континуантів і.-є. **keuk-* / **kouk-* ‘гнути, кривити; зігнуте’ лексику з похідними значеннями ‘зігнута = невелика на зріст людина’, ‘горб’ та зі слабо засвідченим (для **kuk-*) значенням ‘болото’.

Властиву континуантам псл. **kuk-* звуконаслідувальну семантику також певним чином можна розглядати з погляду акустики як вираження “кривизни”, оскільки цей вигук на фоні інших слів характеризується різким підвищенням тону (пор., напр., рос. *кикати* ‘гикати’ тощо).

3. Аналіз семантики компонентів псл. **kuk-*, **kuk-* та **mora* переконує нас у єдиному можливому розв’язку загадки *кикимора*: слово це мало означати саме ‘болотяна мора’.

² Інші значення *кикимора* див.: [7, вип. 13, 205].

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Геров Н. Речник на българския език с тълкувание рѣчи-ты на български и на русски / Н. Геров. – Пловдив, 1899. – Т. II. – 386 с.
2. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / За ред. О.С. Мельничука. – К. : Наукова думка, 1982–2006. – Т. 1–5.
3. Левкиевская Е. Мифы русского народа / Е. Левкиевская. – М. : Изд-во Астрель ; ООО “Изд-во АСТ”. – 528 с.
4. Разаускас Д. Символика рыбы, связанная с нижним миром и смертью в балто-славянской традиции / Д. Разаускас // Балто-славянские исследования. XVII. Сборник научных трудов. – Москва : Индрик, 2006. – С. 295–352.
5. Сербско-хорватско-русский словарь / Сост. Н. И. Толстой. – М. : Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1957. – 1168 с.
6. Славянские древности. Этнолингвистический словарь / под редакцией Н. И. Толстого. – М. : Международные отношения, 1995–2009. – Т. 1–4.
7. Словарь русских народных говоров / Под ред. Ф.П. Филина и Ф.П. Сороколетова. – Ленинград ; Санкт-Петербург : Наука, 1965–2010. – Вып. 1–43.
8. Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка / И. И. Срезневский. – М. : ГИС, 1958. – Т. I–III.
9. Топоров В. Н. Прусский язык. Словарь / В. Н. Топоров – М. : Наука, 1975–1990. – Т. I–V.
10. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / М. Фасмер ; пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. – М. : Прогресс, 1986–1987. – Т. I–IV.
11. Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд / Под ред. О.Н. Трубачева. – М.: Наука, 1974–2005. – Вып. 1–32; 2007–2010. – Вып. 33–36 / Под. ред. А.Ф. Журавлева.
12. Яшкін І. Я. Слоўнік беларускіх мясцовых геаграфічных тэрмінаў. Тапаграфія. Гідралогія / І. Я. Яшкін. – Мінск : Навука і тэхніка, 2005. – 808 с.
13. Gusić I. Rječnik govora Dalmatinske Zagore i Zapadne Hercegovine / I. Gusić, F. Gusić – Zagreb, 2004. – 582 s.
14. Pokorny J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch / J. Pokorny. – Bern ; München : Francke Verlag, 1959. – Bd I.
15. Skok P. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika / P. Skok. – Zagreb : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1971–1974. – Knj. 1–4.

Стаття надійшла до редколегії 27.10.2011

Прийнята до друку 30.11.2011

**THE SLAVONIC ANTIQUITIES. DEMONOLOGIES. IV
(PROTO-SLAVONIC *KUKUMORA, *KYKUMORA)****Oleksandr IVANENKO**

*Institute of the Ukrainian Language
of National Academy of Sciences of Ukraine,
Department of Onomastics,
Hrushevs'ky st. 4, Kyiv, Ukraine, 01001,
e-mail: alex.ivanenko@mail.ru*

The article deals with the origin of the widespread in the Eastern Slaves myphonyms **kukumora*, **kykumora* from the semantic and word-building view.

Keywords: etymology, semantical reconstruction.

**СЛАВЯНСКИЕ ДРЕВНОСТИ. ДЕМОНОЛОГИЯ. IV
(ПСЛ. *KUKUMORA, *KYKUMORA)****Александр ИВАНЕНКО**

*Институт украинского языка НАН Украины,
отдел ономастики,
ул. Грушевского, 4, Киев, Украина, 01001,
e-mail: alex.ivanenko@mail.ru*

В статье рассмотрено происхождение широко известных у восточных славян мифонимов **kukumora*, **kykumora* с точки зрения семантики и словообразования.

Ключевые слова: этимология, семантическая реконструкция.